

Віталій Власов, Олександр Панарін, Юлія Топольницька

Історія України

9
КЛАС

ШАНОВНІ УЧНІ ТА УЧЕНИЦІ 9-Х КЛАСІВ!

ПЕРЕД ВАМИ - МАТЕРІАЛИ **П'ЯТОГО** УРОКУ З ПРЕДМЕТУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ». У ДАНОМУ ФАЙЛІ ВИ ЗНАЙДЕТЕ МАТЕРІАЛ ПАРАГРАФУ ПІДРУЧНИКА.

З УСІМА ПИТАННЯМИ ЩОДО ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ПРОШУ ЗВЕРТАТИСЯ НА ЧАТ У ХЬЮМА-ШКОЛІ.

Історія
України

9
КЛАС

Розділ 1
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ наприкінці
XVIII – у першій половині XIX ст.

РОЗДІЛ 1. Українські землі у складі Російської імперії
наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 3. Українські землі в системі міжнародних відносин.....	21
§ 4. Соціально-економічний розвиток.....	28
§ 5. Громадська опозиція російському царизму в Україні. Соціальні протести	37
§ 6. Початок українського національного відродження	44
§ 7. Програмові документи Кирило-Мефодіївського братства як джерело ідей українського національного руху. Практичне заняття.....	51
Перевірте, чого навчилися з теми	53

4. Соціальні протести у підросійській Україні в першій половині XIX ст.

З 1817 р. на теренах Слобідсько-Української, Херсонської та Катеринославської губерній за наказом імператора Олександра I почали створювати **військові поселення**. Таким чином російський уряд прагнув скоротити витрати на військо й ліквідувати рекрутські набори. У липні 1819 р. спалахнуло повстання військових поселенців Чугуївського полку, що на Харківщині. Повстанці виступали проти жорстоких умов праці та несправедливих порядків, що панували у військових поселеннях. До повстання приєдналися селяни із сусідніх сіл, а також мешканці міста Балаклії. На придушення повстання спрямували регулярне військо на чолі з військовим міністром генералом О. Аракчеєвим. За місяць повстання було придушене, а більшість його учасників заслано на каторгу.

СЛОВНИК

Військові поселення – особлива форма військової організації, що передбачала поєднання військової служби із виконанням сільськогосподарських робіт.

Проаналізуйте схему на с. 42 й дайте відповіді на запитання. ►► 1. Які форми протестного руху селян вона ілюструє? Чого прагнули селяни, проти чого боролися? ►► 2. Які форми протесту в сучасному демократичному суспільстві вам відомі? ►► 3. Чи існували демократичні механізми боротьби за соціальні права в першій половині XIX ст.? Чи доречно звинувачувати тих селян, які вдавалися до радикальних методів боротьби з поміщиками, у соціальному бандитизмі? Чому?

ФОРМИ СЕЛЯНСЬКОГО ПРОТЕСТНОГО РУХУ

- фізична розправа з поміщиками та їх управителями
- скарги на поміщиків
- відмова відбувати панщину
- відмова виконувати різні повинності
- підпал поміщицьких садиб
- масові втечі селян
- збройний опір, повстання

Пригадайте попередні параграфи підручника і самостійно спробуйте визначити причини соціальних виступів селян у першій половині XIX ст.

ЗАУВАЖТЕ

Упродовж 1822–1833 рр. в підросійській Україні за втечі та сприяння втікачам було заарештовано і відправлено до Сибіру 12 428 осіб, зокрема 1701 жінку.

Низька ефективність кріпосницького господарства загрожувала фінансовим крахом державі й потужними соціальними потрясіннями. Поміщики в гонитві за прибутками в нових умовах збільшували панщину і повинності. Селяни намагалися захищати свої права, тож подавали скарги до урядових установ. Однак, не отримуючи справедливої реакції, вдавалися до радикальних методів боротьби, зокрема підпалів поміщицьких маєтків. Підпали поміщицьких садиб набули масового характеру у 30–50-х роках XIX ст. на Правобережній Україні.

Найпоширенішою формою боротьби українських селян проти поміщиків були масові втечі. У деяких поміщицьких маєтках чисельність селян скоротилася більш як удвічі. Десятки тисяч утікачів рухалися на Південь із Правобережної України, де кріпосницький гніт був найсильнішим.

Селяни, яким пощастило втекти, доклали рук до колонізації Півдня України, що згодом зумовило піднесення економічного розвитку краю, зростання населення південноукраїнських міст.

Поширеним явищем стали відкриті масові виступи селян проти поміщиків, що охоплювали окремі села або цілі регіони. У 1800–1847 рр. відбулося понад 500 виступів кріпаків. У 1848 р. на Правобережжі сталося приблизно 330 селянських виступів.

У першій чверті століття розгорнулася тривала боротьба селян Поділля на чолі з **Устимом Кармалюком**. У 1830–1835 рр. селянський рух під його проводом охопив усе Поділля, райони Бессарабії та Київщини. У повстанському русі брали участь близько 20 тис. осіб. Протягом двох десятиріч років боротьби повстанці на чолі з Кармалюком здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки. «Українського Робіна Гуда» чотири рази

↑ Українець. Художник В. Тропінін, 20-ті роки XIX ст.

Припускають, що на портреті зображено Устима Кармалюка.

заарештовували, засуджували до каторжних робіт і засиляли до Сибіру. Але щоразу він утікав, повертався на Поділля й знову очолював повстанців.

У сучасному академічному виданні «Історія українського селянства» зазначено, що «опоетизований та оповитий славою народний месник» У. Кармалюк таким не був, а «образ “народного героя” створено радянською історіографією на основі народної творчості». ►► 1. Поміркуйте, чому у фольклорній традиції ватажків соціальних виступів часто героїзують? ►► 2. Чому постать У. Кармалюка іноді оцінюють із протилежних позицій?

*За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте.*

*Повернувся я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
А все ж не на волі.*

З народної пісні

§6 Соціальні протести

- ✓ Згадайте, коли й чому російський імператор відновлював козацьке військо у Наддніпрянщині в першій третині XIX століття.
- ✓ Як ви розумієте значення понять «уроки», «місячина»?
- ✓ Чи пам'ятаєте ви, що в 1817 році у Наддніпрянській Україні були створені військові поселення? Що вам про це відомо?

Упродовж уроку з'ясуйте, яким чином протестували проти існуючого ладу українські селяни, робітники, інтелігенція.

1. Селянський рух

Збільшення панщини, фізичні покарання, безправність — усе це викликало невдоволення в селян. Тому вони вдавалися до різних форм соціального протесту: подавали скарги до державних установ, відмовлялися виконувати повинності, масово втікали, підпалювали поміщицькі маєтки, чинили збройний спротив землевласникам, місцевій адміністрації і навіть урядовим військам. Усі ці форми боротьби проявлялися, зазвичай, у взаємозв'язку.

Наймасовішим і найтривалішим був селянський опір на Поділлі в 1813–1835 роках. Очолював його селянин-кріпак Устим Кармалюк. Повстанці переховувалися в лісах. За увесь час протестів на Поділлі в них узяли участь близько 20 тисяч осіб. Зменшенню їхньої активності слугувала загибель у 1835 році Устима Кармалюка.

Проти незадовільних умов життя і праці виступали військові поселенці, кожен день яких суворо регламентувала держава. Особливо значними були повстання військових поселенців на Слобожанщині: 1819 рік — у Чугуєві, 1829 рік — у Шебелинській слободі. Виступи селян проти нав'язаного їм статусу військових поселенців траплялися часто і тривали до 1857 року, коли імперський уряд скасував військові поселення.

Картина Василя Тропініна «Подільський селянин» (ймовірно, Устим Кармалюк)

1. Назвіть форми протесту селян.
2. Яке селянське повстання вважають наймасовішим і найтривалішим?
3. Коли відбулися найбільші повстання військових поселенців?

Детальніше про...

спроби держави врегулювати відносини селян і поміщиків

Упродовж першої половини XIX століття імперський уряд здійснив кілька спроб покращити життя селян, щоби зменшити суспільну напругу й запобігти селянським заворушенням. У 1803 році був виданий указ про «вільних хліборобів», який дозволяв

*Оприлюднення указу
про вільних хліборобів*

звільняти від особистої залежності селян із землею за викуп поодиночі або ж цілими селами — за спільною згодою поміщиків і селян. Проте власники маєтків не бажали втрачати селян, а селяни, які намагалися звільнитися, часто не мали коштів, щоб заплатити за свій викуп поміщикам. В 1842 році було прийнято «Положення про зобов'язаних селян», за яким поміщик міг звільнити селянина в обмін на зобов'язання останнього сплачувати йому оброк чи обробляти поля. Уклавши договір, поміщик не мав права його розірвати та відібрати землю або змінити

розмір оброку. Положення було добрим, але укласти його міг тільки землевласник за бажанням, тому воно особливо не поширилось. У 1847–1848 роках на Правобережжі запровадили «Інвентарні правила». Ними визначили розміри селянських наділів і повинностей, які за них мали відробляти селяни. Погодившись на «Інвентарні правила», обидві сторони вже не могли їх змінити.

1. На основі тексту рубрики «Детальніше про...» складіть таблицю «Державне регулювання поміщицько-селянських відносин» за критеріями: рік прийняття документа, назва документа, зміст документау.
2. Розгляньте ілюстрацію. Озвучте її, склавши діалог між зображеними на ілюстрації особами.

2. Київська козаччина. «Похід у Таврію за волею»

Упродовж 1853–1856 років тривала Кримська (Східна) війна між Російською імперією та Османською, яку підтримали Велика Британія, Франція, Сардинське королівство. На українські землі припав основний тягар постачання російської армії фуражем і продовольством. Із українських губерній на війну було мобілізовано багато рекрутів та ополченців, послано погоничів, котрі забезпечували перевезення військових вантажів. Селяни перебували в караулах на прикордонні. Жителі українських губерній збирали кошти на військові потреби. Відтак, населення сподівалося на покращення становища по завершенні війни. Однак цього не сталося.

Наприкінці війни на українських землях розгорілись антиурядові селянські рухи, спричинені тим, що влада затягувала вирішення питання про скасування кріпацтва. Один з них — Київська козаччина. Поштовхом до його виникнення став імперський маніфест 1855 року про формування державного ополчення. Незабаром він обріс чутками, що всі ополченці стануть козаками і після участі в бойових діях отримають волю. На Київщині селяни складали списки «вільних козаків», відмовлялися відробляти панщину і виконувати

*Слухають лірника.
XIX століття*

розпорядження місцевої адміністрації, створювали виборні органи самоврядування — сільські громади. Згаданий рух набув значного розмаху, що призвело до його придушення.

Ліквідувавши Київську козащину, уряд невдовзі зіткнувся з іншою проблемою. В 1856 році під впливом чергових чуток про надання всім переселенцям до Криму землі та волі розгорнувся ще один масовий рух — «Похід у Таврію за волею». Вступаючи в сутички з поліцейськими та військовими загонами, селяни Катеринославщини і Херсонщини вирушили до Криму. Тільки залучивши значні збройні формування, уряд зумів придушити цей протест. Отже, селянські протестні рухи мали антикріпосницький характер. Перед владою вчергове постало питання про скасування кріпацтва.

1. Яким чином українці були втягнуті у Кримську (Східну) війну?
2. Коли й чому відбувся соціальний рух Київська козащина?
3. Чим «Похід у Таврію за волею» подібний до Київської козащини?

3. Становище робітників

Швидкі темпи індустріальної революції, поява нових форм організації виробництва — фабрик і заводів — спричинили чисельне зростання нової соціальної верстви — робітників. Офіційні державні акти визначали такі їхні соціальні ознаки: відсутність власного дому, постійного місця проживання, праця за наймом як джерело існування. Чисельність робітників постійно зростала за рахунок державних та оброчних селян, збіднілих ремісників та інших верств населення. Помітну роль у структурі робітництва відігравали представники інших етнічних груп, котрі переселялися в міста з різних причин. Відтак робітниче середовище було неоднорідним. Воно різнилося за своїм складом, умовами та оплатою праці. Переважали некваліфіковані та малокваліфіковані робітники.

На законодавчому рівні права робітників не були захищені. Їхнє становище залежало, насамперед, від волі роботодавця. Лише в 1835 році з'явився урядовий документ про забезпечення промисловості найманою робочою силою. Він передбачав угоду між підприємцем і робітником. Проте здебільшого такі угоди роботодавці порушували. Тривалість робочого дня сягала 15–16 годин, а оплата праці була низькою. За щонайменшу провину штрафували. До того ж заробітну плату видавали не завжди вчасно. Неналежна охорона праці призводила до частих каліцтв, а то й смертельних травм на виробництві. Набула поширення жіноча і дитяча праця, позаяк навіть за однаково виконану роботу жінкам платили менше, ніж чоловікам. До того ж лише в 40-х роках XIX століття з'явилися перші закони, які забороняли використовувати працю дітей у нічний час.

У зв'язку з незадовільними умовами життя і праці посилилися робітничі протести, які набували різних форм. Переважно вони мали мирний характер. Робітники зверталися до місцевої влади зі скаргами; вдавалися до псування сировини та обладнання, підпалів виробничих приміщень, страйкували (колективно припиняли роботу на підприємстві). Реакція підприємців на такі протести була різною. В одних випадках вони йшли на поступки, в інших — придушували спротив робітників за допомогою поліції, інколи — урядових військ.

1. Які ознаки нової соціальної верстви — робітників — визначали державні акти?
2. Як трудове законодавство захищало права робітників?
3. Яким чином робітники боролися за свої права?

У той час, коли... на теренах України

відбувався соціальний рух «Похід у Таврію за волею», ...

Тоді... у світі

в Канаді місто Квебек було проголошено столицею.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
  - 1813–1835 роки — селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармалюка;
  - 1819 рік — повстання військових поселенців у Чугуєві на Слобожанщині;
  - 1829 рік — повстання військових поселенців у Шебелинській слободі на Слобожанщині;
  - 1855 рік — соціальний рух Київська козаччина;
  - 1856 рік — соціальний рух «Похід у Таврію за волею».
2. Поясніть значення понять: «Київська козаччина»; «робітники».
3. Відшукайте в інтернеті українську народну пісню «За Сибіром сонце сходить» та дайте письмові відповіді на запитання: Кому присвячена пісня? Про які особисті та соціальні поневіряння героя йдеться? Що символізує образ сонця в пісні? Яке життєве кредо відображено в останній строфі пісні?
4. Проаналізуйте схему «Соціальні протести» та підготуйте на її основі розповідь. Спрогнозуйте, як вплинули соціальні протести на становище селян, робітників, військових поселенців.

Соціальні протести

- ⇒ скарги до державних установ
- ⇒ відмова виконувати повинності
- ⇒ масові втечі
- ⇒ підпали поміщицьких маєтків
- ⇒ збройна боротьба
  - селянський рух під проводом Устима Кармалюка
  - Київська козаччина
  - «Похід у Таврію за волею»

- ⇒ звернення до місцевої влади зі скаргами
- ⇒ псування сировини та обладнання
- ⇒ підпали виробничих приміщень
- ⇒ страйки (колективна відмова виконувати роботу)

- ⇒ повстання
  - у Шебелинській слободі
  - у Чугуєві
  - Бузьких козаків